

יעדי לימוד ודימוי עצמי אצל חכמי התלמוד באירופה בימי הביניים: העיסוק בסדר קדשים

אפרים קנרפוגל

א

בפתיחת פירושו למסכת אבות, תיאר ר' מנחם בן שלמה המאירי מפרפיניאן שבפרובנס (1249–1315) את הרכבה של קבוצת התלמידים שבישיבות הגאונים ואת הישגיה כדלהלן:

שכל הארצות היו מהם הרבה שהיו שולחים בניהם שם ללמוד, וכשלמדו כל צרכם לפי רצונם היה כל אחד שב אל משפתו ואל אחוזתו. ומתוך כך מלאה הארץ דיעה את ה'. מהם בתלמוד תלתא סדרי, ר"ל מועד נשים נויקין, והוא היה נקרא אצלם חכם, ומהם בתלמוד ד' סדרי ר"ל בתוספת סדר קדשים, והוא היה נקרא אצלם רב, ומהם בתלמוד שתא סדרי ר"ל סדר זרעים וטהרות ואז היה ראוי להקרא גאון, רמז לס' מסכתות שבששה סדרי כמנין גאון [בגימטריה]. אלא שאעפ"י כן, לא היו קורין אותו כן אלא אם כן נסמך מפי גאון בהסכמת הישיבה.¹

לאחר מכן, כותב המאירי:

מזמן פטירת רבנו האי [בשנת 1038], גדלו הצרות וגונב לב הבריות... ועבר זמן הגאונות והגיע זמן הרבנות. והוא שלא נתעסקו בישיבת מפורסמת רק בד' סדרים ומהם מתלתא סדרי לבד, וגם מהם היו עוזבים קצת מסכתות... ונתמעטו החכמים.

כעדות לכך, מביא המאירי תשובה שנכתבה באחת מישיבות הגאונים בתקופה זו (שהובאה גם בספר העתים לר' יהודה אל-ברצלוני) המדווחת על שלא למדו מסכת נדרים בישיבה זו כבר מאה שנה.² וכן בפתיחת חיבורו "בית הבחירה", כותב המאירי

1 סדר הקבלה לרבנו מנחם המאירי, בעריכת ש"ז הבלין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 123–124. הבלין מציין שכך מובא גם לאחר מכן בקשר להענקת התואר גאון בשו"ת הרדב"ז (ד, סי' אלף קעט): "ושמעתי אומרים שתנאי הגאון היה שהיה יודע שיתא סדרי על פה, גמרא ומשניות".
2 סדר הקבלה, שם, עמ' 128. השו"ר גם: שערי ציון לר' יצחק בן יעקב די לאטיש, בעריכת ש"ז הבלין, שם, עמ' 173.

שכבר בתקופת הגאונים צומצם הלימוד לג' סדרי בלבד, כולל מסכת ברכות ומסכת חולין שצורפו לסדר מועד, ומסכת נידה שהייתה צמודה לסדר נשים.³ בדומה לזאת, כותב המאירי בתחילת ספר "בית הבחירה" למסכת מקוואות על מצב הלימודים בפרובנס שבימיו: "שנתפשו המנהג להיות השתדלות התלמידים בשלשה הסדרים הידועים ר"ל מועד נשים וניקין, והיות השלשה הנשארים נעזבים עזיבה מוחלטת רק ליחידים ולסגולות".⁴ מדבריו של המאירי עולה, שבתקופת הגאונים, כחמש-מאות שנה לאחר פטירתם של רבינא ורב אשי, עלתה השאלה, אם אמנם כדאי להשתדל להמשיך ללמוד את כל חלקי הגמרא כולל סדר קדשים וכן להמשיך ללמוד, או שמא יש לצמצם את הלימוד למסכתות הנחוצות ביותר להלכה ולמעשה. התשובה, שעל פיה כדאי לצמצם לכל הפחות את הלימודים של רוב הלומדים, התקבלה גם בפרובנס עד לימיו של המאירי.

יש להעיר, שהעדויות מספרות הגאונים גופא בקשר ללימוד סדר קדשים משקפות מצב יותר מורכב מכפי שעולה מתיאוריו הקצרים של המאירי. מצד אחד, יש עדויות לכך שלמדו מסדר קדשים רק את המסכתות או את הפרקים שיש בהם קטעים של ענייני הלכה למעשה, כגון פרקים ג' וד' במסכת מנחות (שיש בהם ריכוז של חומר בענייני כתיבת ספרי תורה, תפילין ומונחה והדינים החלים עליהם, כמו גם בנושא הציצית), וחלקים דומים שבמסכת חולין (שנמצא בהם דיני שחיטה ובדיקה וענייני כשרות וכדומה), ושמצד שני השמיטו לגמרי את המסכתות האחרות שבסדר זה. אך על פי רשימות הלימודים ששרדו בגניזה הקהירית, ושמהן מתברר אלו מסכתות היו נלמדות בתקופת הגאונים, נראה שלמדו גם מסכתות מסדר קדשים שלא היו בהן ענייני הלכה למעשה שנוגעים לזמנים האמוריים, כגון מסכתות זכחים ומנחות בשלמותן, כמו גם מסכת בכורות ומסכת ערכין. וכן הדבר בקשר לכמה מסכתות שבסדר קדשים שלא נלמדו בתקופת הגאונים (כגון כריתות, תמורה ומעילה). נראה, שהמדיניות הזאת לא הייתה תלויה בעצם בחישובים הלכתיים אלא במבנים השונים של המסכתות הללו ובסגנון הקשה. ולכן, משום סיבוכי הסגנון והמבנה שבמסכתות נדרים ונזיר לפי אחת מן הרשימות הנ"ל, גם הן נשמטו מרשימת המסכתות הנלמדות בתקופה מסוימת.⁵ ברור אמנם שבישיבות ספרד, שמורשת הלימודים הגיעה אליהן בדרך כלל מיישיבות

3 בית הבחירה על מסכת ברכות, ירושלים תשכ"ה, בעריכת ש' דיקמן, עמ' לב. נראה שקטע זה מתאר את מצב הלימודים והלומדים בקהל הרחב בתקופת הגאונים, בעוד שהקטע לעיל, הערה 1, מתאר את המצב רק בתוך הישיבות הגבוהות.

4 בית הבחירה על מסכת מקוואות, בעריכת א' סופר, ירושלים ת"ש, עמ' 1.

5 ראו: A. Marmorstein, "Mitteilungen zur Geschichte und Literatur aus des Geniza", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 67 (1923), pp. 134-135; 'י ברורי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", מחקרי תלמוד, בעריכת י' זוסמן וד'

אפרים קנרפוגל

הגאונים, לא נהגו ללמוד את כל המסכתות מסדר קדשים מן המאה האחת-עשרה (או לכל הפחות לכתוב פירושים עליו, אף שיש כמובן הבדל מסוים בין לימוד לבין כתיבת פירושים). עובדה זו נלמדת ממכתבו של הר"י מיגאש לחכמי נרבונה (שנכתב בשבילו על ידי חברו המוכשר, רבי יהודה הלוי), שבו ביקש מהם הר"י מיגאש לשלוח לו פירוש למסכתות שבסדר קדשים משום שלא נמצא לו כזה בארצו.⁶ כך היה המצב אצל גדולי מפרשי התלמוד בספרד החל במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה ועד לימיו של הרא"ש, שהגיע לספרד מגרמניה בסביבות שנת 1305. באחת מכתובותיו, הרא"ש מביא הערכה על ספר "משנה תורה" לרמב"ם מחכם חשוב בן זמנו שחי בברצלונה. חכם זה, שהיה בקי בתלמוד סדרי, אמר שהכיר את כל פסיקותיו של הרמב"ם ב"משנה תורה" בענייני שלושת הסדרים והבין אותן, אף שהרמב"ם לא סימן כלל את מקורותיו, וזאת החלקים שעוסקים בענייני קדשים וזרעים, והם, כך אמר החכם, נשגבו מבינתו.⁷ כזה היה המצב גם בצפון אפריקה. רבנו חננאל לא כתב פירושים לסדר קדשים, ואת הפירוש לסוף מסכת זבחים המיוחס לו, לא הוא כתב.⁸ כדברי ישראל תא-שמע, "פירושו של רבנו חננאל הוא הפירוש השיטתי הראשון לרוב התלמוד – היינו לשלושת הסדרים המרכזיים שלהם השלכה על ההלכה בזמן הזה: מועד, נשים, נזיקין, ומסכתות, ברכות ותולין – שהגיע לידניו".⁹ כמובן, גם ספרו הגדול של הר"י על התלמוד,

- R. Brody, *The Geonim of* ירושלים תש"נ, עמ' 283–284; וספרו של ברודי: *Babylonia and the Shape of Medieval Jewish Culture*, New Haven 1998, pp. 45, 156
- 6 עיינו: ב"ו בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 11, 18, 52, הערה 145א; I. Twersky, *Rabad of Posquieres*, Philadelphia 1980. p. 15. לפי י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, א, ירושלים תשנ"ט, עמ' 164, משמע מבקשתו של הר"י מיגאש שגם רבי יצחק אבן גיאת (נפטר 1089; היה ראש הישיבה בלוסינה לפני הר"י הר"י מיגאש), שפירש חלק גדול מן הש"ס בפירוש שאבד, לא פירש את המסכתות שבסדר קדשים.
- 7 ראו: תשובות הרא"ש, כלל לא, סי' ט. אשכנזיותו של הרא"ש יכולה להסביר את העובדה שרא"ש עצמו כתב פירושים לכמה מסכתות בסדר קדשים (תמיד, מידות, קינים, מעילה), וכן לזרעים ולטהרות; עיינו: א' פריימן, הרא"ש וצאצאיו, ירושלים תשמ"ו, 86–96, וראו גם: י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 103–107. אף רבו של הרא"ש באשכנז, ר' מאיר מרוטנבורג, כתב פירושים לסדר טהרות; ראו: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם, ב, עמ' 545. בעניין זה, כמו בכמה מקרים אחרים בתוכנית הלימוד והפירוש ובתבניתה, הרמב"ם (בספרו משנה תורה) היה חריג מחכמי ספרד בימיו, אף על פי שיש לציין שאת פירושיו לתלמוד (שאבדו) כתב רק לג' סדרים, כפי שעשו יתר חכמי ספרד. עיינו: טברסקי, שם; תא-שמע, שם, א, עמ' 190–191; והשוו: יואל מרציאנו, "מארגון לקסטיליה – לתולדות שיטת לימודים של חכמי ספרד במאה החמש-עשרה", תרביץ, עו (תשס"ח), עמ' 573–574.
- 8 ראו: מ"מ כשר ור"ד מנדלברום, שרי האלף, ירושלים תשל"ט, א, עמ' 314; ש' אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 338.
- 9 תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל), הערה 6, א, עמ' 120–121. כפי שתא-שמע מעיד שם, שני חכמים דאז מיוון-ביזנטיון, רבי ברוך בן יצחק ורבי יצחק בן מלכיצדק, פירשו את סדר

המכונה ספר "הלכות רבתי", נכתב רק למסכתות של שלושה הסדרים המעשיים, ולמסכתות ברכות חולין ונדה (הלכות נידה כלולות אצל הרי"ף בפרק שני ממסכת שבועות), וכן להלכות קטנות (הלכות סת"ם, ציצית וכדומה) המבוססות על הסוגיות במסכת מנחות.¹⁰

בהשוואה לנהוג בספרד ובצפון אפריקה, היה לימוד סדר קדשים בישיבות פרובנס ולנגדוק הרבה יותר נפוץ. נכון שר' משה בן יוסף (רמב"י), רבו של ר' זרחיה הלוי בעל המאור ושל הראב"ד מפוסקירא, הגביל את פירושו לתלתא סדרי,¹¹ אך יצחק טברסקי טען שרמב"י עשה כך בכוונה, כדי שיהיה מוכן לדון בחידושים של חכמי ספרד ובמסקנותיהם להלכה, להתרכז בהם ולבקר אותם, ולכן, עקב רמב"י דווקא אחרי תוכנית הלימוד (והפירושים) שלהם.¹² בחצי הראשון של המאה השתים-עשרה, תמזו ורבו האחר של הראב"ד, ר' אברהם בן יצחק אב בית דין, מזכיר פירוש פרובנסלי למסכת תמורה.¹³ כבר הזכרנו את הבקשה של ר' יוסף אבן מיגאש מחכמי נרבונה שישלחו לו את הפירוש לסדר קדשים שהיה כנראה בידם. וכן הראב"ד בעצמו (שנפטר בשנת 1198) כתב פירושים (שרבים מהם אבדו) לא רק לתלתא סדרי, אלא לכמה מסכתות בודדות של משניות שהתלמוד הבבלי נמנע מלעסוק בהן. רובן של המשניות הללו – מסכתות תמיד, מידות וקנים – מופיעות בסדר קדשים.¹⁴ מבין שני פירושי

קדשים ואת זרעים וטהרות. השו"ג: תא"שמע, שם, עמ' 33, 58, שאין למצוא בכלל בספרד במאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה פירושים לסדר קדשים. למעשה, הגיע רבי ברוך לחלב; ראו: 'תא"שמע, כנסת מחקרים, ג, ירושלים תשס"ה, עמ' 43-46; 'זוסמן, "פירוש הראב"ד למס' שקלים? חידה ביבליוגרפיה – בעיה היסטורית", מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 149, הערה 73, עמ' 167, 169.

10 תא"שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 6), א, עמ' 145-146. ר' מנחם בן אהרן אבן זרח, בזקדמתו לספר צדה לדרך, וזכרון יעקב תשל"ג, עמ' 6, תיאר את ספרו של הרי"ף כך: "חייבר הלכות בקוצר תלתא סדרי ודומה לש"ס זעירא" (ואמנם, בהמשך הקדמתו של ר' מנחם משמע שבאשכנז כן עסקו ביתר הסדרים, ועוד על כך להלן). הרמב"ן, כפי שעולה מדבריו, הגיב להשגותיו של ר' זרחיה בעל המאור (על הרי"ף) לתלתא סדרי בלבד, ותגובותיו של הרמב"ן נכתבו כפי הסדר הוה: נשים, נויקין ונועד בסוף; ראו: בנדיקט (לעיל, הערה 6), עמ' 232. את ספרו מלחמות ה' חייבר גם לברכות ולחולין (אך לא לחלקים ההלכתיים שבמנחות). כפי שמעיד תא"שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 34-35, הרמב"ן הוסיף פירושים למסכתות שהרי"ף לא דן בהן ושיש בהן נימה הלכתית מובהקת, כולל בכורות, חלה ונדרים.

11 ראו: בנדיקט, שם, עמ' 42-47.

12 ראו: טברסקי (לעיל, הערה 6); תא"שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 6), א, עמ' 194-195.

13 ראו: תא"שמע, שם, עמ' 184.

14 מסכת תמיד בתלמוד הבבלי היא מסכת ייחודית, שיש בה גמרא רק על שלושה מתוך שבעת פרקי המסכת במשנה (פרקים א, ב, ד), ובנוסף לזאת, רוב החומר התלמודי המופיע בה שייך רק

אפרים קנרפוגל

הראב"ד למשניות הנותרים, הפירושים לעזויות ולשקלים, גם מסכת שקלים עוסקת בעיקר בענייני קדשים הקשורים לקורבן התמיד ולסדר בית המקדש.¹⁵ במאה השלוש-עשרה, ר' יהודה בן יעקב די לאטיש מקרקשון, בעל הקובץ ההלכתי "בעלי אסופות", חיבר פירוש למסכת תמיד.¹⁶ ואולם יש לזכור את תיאורו של המאירי שאותו הזכרנו בתחילת הדברים, ועל פיו, עד לסוף המאה השלוש-עשרה, לימוד סדר קדשים היה מיועד רק ליחידי סגולה בפרובנס. בנוסף לזאת יש לציין, שאפילו חכמים חשובים ובעלי שם, כגון רבי יונתן הכהן מלונזיל (נפטר ב'1215), רב משולם בן משה מבדרשי (Beziers) בעל "ספר ההשלמה" (נפטר ב'1250), וקרובו רבי מאיר מנרבונה בעל "ספר המאורות" (נפטר ב'1270) כתבו פירושים (בסדר קדשים) למסכת חולין ולהלכות קטנות בלבד.¹⁷

ממחקריו של יעקב זוסמן עולה שאפשר למצוא תופעות דומות לגישה הפרובנסלית המיוצגת על ידי הראב"ד אצל חכמי גרמניה בני המאה השתיים-עשרה. זוסמן הראה שהיו כמה מבין חסידי אשכנז וחכמי שפירא מסוף המאה השתיים-עשרה (כולל דמויות כגון ר' שמואל החסיד ור' יהודה בן קלונימוס [ריב"ק] משפירא) שעסקו בכתיבת פירושים לסדר קדשים, הכולל גם מסכת שקלים מן התלמוד הירושלמי, שכאמור נחשבת לסעיף של סדר קדשים; גם תלמידו המובהק של רבי יהודה החסיד, רבי אלעזר מוורמס, חיבר פירוש לירושלמי שקלים.¹⁸ עוד טען זוסמן, שכל האמור לעיל, היה רק תחילתה של התוכנית המלאה שמקורה בגרמניה, ועיקרה לימוד של תחומים פחות נפוצים או מקובלים, כגון לימוד מדרשי ההלכה ופירושיהם, ועוד. בהשפעת חסידי

למשנה הראשונה. השו"ט ארזי, "שתי הערות קדומות על מסכת תמיד", תרביץ, עו (תשס"ז), עמ' 265-272.

15 ראו: זוסמן, פירוש הראב"ד (לעיל, הערה 9), עמ' 138-140, 152-153, 167, 169; טברסקי, ראב"ד (לעיל, הערה 6), עמ' 78, 109-110; H. Soloveitchik, "Rabad of Posquieres: A Programmatic Essay", *Studies in the History of Jewish Society in the Middle Ages Presented to Professor Jacob Katz*, eds. E. Etkes and Y. Salmon, Jerusalem 1980, pp. 13-14. וכך עשה גם המאירי (שפירש את תלתא סדרי, ברכות, חולין, ומסכתות במשנה, שקלים, עזויות, תמיד ומידות), והוסיף רק את מסכת תלה ואבות. ראו: זוסמן, שם, עמ' 139, הערה 23, עמ' 150, הערה 74, עמ' 161, הערה 112; תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 159.

16 זוסמן, שם, עמ' 167. יש לציין, שזוסמן ביסס את רוב דבריו לגבי פרובנס על פירושי הראב"ד. ראו: תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 6), א, עמ' 208-214; ב (לעיל, הערה 7), עמ' 55, 154.

18 ראו: זוסמן, "מסורת לימוד ומסורת נוסח של התלמוד הירושלמי", מתקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 14, הערה 11, ועמ' 34-35; הג"ל, פירוש הראב"ד (לעיל, הערה 9), עמ' 140-152, 166-170 (פירושו של ר' אלעזר מוורמס נזכר שם, עמ' 143).

אשכנז, חכמי שפירא וכמה ממקורביהם (שהגיעו גם לרגנסבורג) חיברו ספרים ופירושים בתחומים האלו (וכמו שחיבר גם הראב"ד פירוש לספרא). מקובל כעת על החוקרים שהמתבר של הפירוש לספרא, שמיוחס לר' שמשון משאנץ, חייב להיות חכם גרמני ולא ר' שמשון, וזאת בגלל שמות החכמים הנזכרים בו, כגון רבי שמואל החסיד, שפירש גם את הירושלמי למסכת שקלים וגם את מסכת תמיד, הגם שפירושו למכילתא מוטל בספק, ור' דוד בן קלונימוס, אחיו של הריב"ק משפירא, אלא שהחוקרים נחלקו בשאלה האם המחבר של הפירוש הזה הוא ר' שמואל משפירא, ר' משה תקו, שניהם גם כרבה של רגנסבורג, או חכם גרמני אחר בן זמנם.¹⁹

זוסמן זיהה את הקשרים שנוצרו בין חכמי שפירא לר' יהודה החסיד (שחי בשפירא את רוב שנותיו ועד לשנת 1195, כאשר עבר לגור ברגנסבורג) בעניין תוכנית הלימודים והדגיש אותם. בכמה קטעים בספר חסידים, הציגו ר' יהודה החסיד, וכן אביו ר' שמואל החסיד, שיש להתעניין בכל תחומי התורה וללמוד אותם:

אהוב לך את המצוה הדומה למת מצוה שאין לה עוסקים. כאשר תראה מצוה בזויה שאין לך עוסקים כגון שתראה שבני עירך שלומדים סדר מועד וסדר נזיקים ואתה תלמד סדר קדשים. ואם תראה שאינם חוששים ללמוד מועד קטן ומי שמתו מוטל לפניו, אתה תלמדם ותקבל שכר גדול כנגד כולם. כי הם דוגמת מת מצוה אותם מכסתות ואותם הלכות שבני אדם אין רגילין בהם.²⁰

בקטע אחר, דואג "ספר חסידים" לצורכי בני הקהילה בלימוד ובהלכה למעשה, ואף שברור שהאידיאל הוא, שתלמיד מוכשר שממונו וזמנו בידו, ילמד את כל ארבעת הסדרים:

ההולך לארץ מרחקים למקום תורה ובידו כסף ללמוד כנגד סדר או שנים, ילמד תחילה מה שנוהג תדיר ויכול ללמנו(ד) לאחרים. שאם ילמד תחלה סדר קדשים ועדיין אינו יודע

19 זוסמן, פירוש הראב"ד, שם, עמ' 147-148 (והערה 64). ראו גם: ש' עמנואל, ספרא דבי רב, מהדורת א' שושנה, ב [א], ירושלים תשנ"ז, עמ' 11-13. בדומה, אפשר להציע שר' ברוך בן יצחק מרגנסבורג הוא המחבר של הפירוש למסכת תמיד המיוחס (בטעות) לראב"ד. פירוש זה מביא מר' שמואל החסיד ומבנו ר' יהודה, וכן מר' אפרים בן יצחק מרגנסבורג. ראו: זוסמן, שם, עמ' 166-167; והשוו מאמרו: "Rabbi Judah he-Hasid and the Rabbinic Scholars of Regensburg: Interactions, Influences, and Implications", *Jewish Quarterly Review*, 96 (2006), p. 31

20 כך הוא בספר חסידים, מהדורת י' ויסטינצקי, פרנקפורט תרפ"ד, סי' א, עמ' 2, ובדומה בסי' תקפו-תקפח. ר' שמואל החסיד חיבר את החלק הראשון של ספר חסידים, הנוכח ספר היראה. ראו למשל: מבואו של א' פריימן למהדורת ויסטינצקי, שם, עמ' 11, 13; אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 7), א, עמ' 194-195.

אפרים קנרפוגל

סדרים שצריכים להם בכל יום כגון שחיטת חולין ושבת וברכות וכיוצא בהן כי כשלומד יהיה בידו כדי ללמד. ולא יתכן לאותם שלא למדו עדין מסכתות הצריכים להם להורות בכל יום שילמדו תחילה מסכתות שנוהגים לימות המשיית. ובמקום שיש מחלוקת במשא ומתן צריך לעסוק בסדר נזיקין אפילו כשלומד שאר דברים.²¹

ובקטע נוסף בנושא:

אם אתה רואה אדם (צ"ל: אנשים) שנתייאשו מן מסכתא או מן סדר או מן מדרשים, יתחזק באותם דברי תורה שאין להם עוסקים וכן במצוות שאין עוסקים בהם, יעסוק בהם ויקבל שכר כולם... לכך כל מצוה ומסכתא שאין להם עוסקין יעסוק בהם אדם ויקבל שכר גדול.²²

וכן מציע זוסמן, כאמור, שיש קשר חשוב בין חסידי אשכנז ומקורביהם מבין חכמי שפירא, לבין אלו מחכמי פרובנס, שאף הם עסקו בלימוד סדר קדשים ובכתבית פירושו. לדעת זוסמן, קשר זה בין חכמי גרמניה לבין חכמי פרובנס מיוסד ובנוי גם על פי עיסוקם של חכמי גרמניה, ובמיוחד חסידי אשכנז, בתורת הסוד, וכפי שעשו גם קבוצה ניכרת של פרדשים וחסידים מבין חכמי פרובנס.²³ מאז שכתב זוסמן את מאמרו הראשון בעניין זה בתחילת שנות השמונים, מחקריהם של כמה חוקרים בתורת הסוד

21 ספר חסידים, פרמה, שם, ס' תתתרצה.

22 ספר חסידים, שם, ס' תשסה-תשסו. ראו גם: שם, ס' תתשט (והשוו: ס' תתתרצד); זוסמן, פירוש הראב"ד (לעיל, הערה 9), עמ' 151, הערה 77. זוסמן מזכיר שם בקיצור נמוך גם את ביקורתו של רבי משה תקו (עיינו להלן). וכן הוא מביא מר' אלעזר רקח בפירושו על התפילה (עיינו: א"א אורבך, ערוגת הבשם, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 68, הערה 86), בעניין "הצדיקים העוסקים בקדשים". השוו: פירושי התפילה לרקח, מהדורת מ' הרשילר, ירושלים תשנ"ב, א, עמ' שנט-שנ, והקדמת הפירוש האנונימי (הגרמני) למס' תמיד (מכתב-יד פריז 1408), שפרסם ש' חסידה, ספר זיכרון לרב יעקב בצלאל ז'לטאי, עורך י' בוקסבוים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 186 ואילך (על פי הסוגיה במנותח קי ע"א): "אלו תלמידי חכמים העוסקים בחלק מסדר העבודה בכל מקום מעלה עליהם הכתוב בכאילו מקריבים אותו בבית המקדש". וראו לקמן, ליד הערה 66.

23 זוסמן (לעיל, הערה 9), עמ' 155-157. על המקבילות בין חוגי החסידים והפרושים בגרמניה לאלה שבפרובנס, ראו למשל בספרי: החינוך והחברה היהודית באירופה הנוצרית בימי הביניים, תל אביב תשס"ג, עמ' 182-183. זוסמן גם הציע שחכמי התלמוד שחיו תחת הנצרות (בגרמניה ובדרום צרפת) נטו להרחיב את תחומי הלימודים התלמודיים מחוץ לתלמוד סדרי, מול אלו שחיו תחת האסלאם (בספרד ובצפון אפריקה), שצמצמו בלימודם. מן הסתם, הצעה זו תסבור שחכמי התלמוד שחיו בספרד הנוצרית ופעלו בה במאה השלוש-עשרה (כגון רמב"ן ורשב"א והגהותם), שגם הם לא יצאו בלימודם מחוץ לג' הסדרים, הושפעו בעניין זה דווקא מקודמיהם בספרד ובצפון אפריקה (אף על פי שהושפעו הרבה מאשכנז בדרך לימודם בכלל). ואמנם, הקשרים שנתגלו בין אשכנז לבין ספרד (גם בתחומי תורת הסוד, לפעמים בתיווכם של חכמי דרום צרפת, ועיינו על כך בהערה הבאה) אמורים להכביד על ההסבר הזה.

ובתוכמת הקבלה זיהו קשרים נוספים וחזקים בין המרכזים הללו לבין עצמם בתחום הזה, והם תומכים לכאורה גם בתופעה דומה בלימודים תלמודיים, כולל כתיבת פירושים לסדר קדשים.²⁴

ב

אלא שמכל מה שהזכרנו עד עתה לגבי לימוד סדר קדשים נעדרת התייחסות לעולמם של בעלי התוספות בצפון צרפת.²⁵ בקצרה אומר, שבצפון צרפת עסקו בפירוש המסכתות הגדולות שבסדר קדשים שיש עליהן גמרא הרבה יותר מכפי שעשו זאת בגרמניה.

על פי דיוניו של אורבך במקורותיהם של ה"תוספות שלנו" שנדפסו על הש"ס,²⁶ וכן על פי עדויות נוספות הטמונות עדיין בכתבי יד, יוצא שהיו בתי מדרש שונים בצפון צרפת, החל משיבתו של ר"ת, עבור דרך ר"י הוקן מדגפירא, וכלה בר' שמשון משאנץ ובתלמידים אחרים של הר"י ותלמידיהם, שפירשו את המסכתות שבסדר קדשים ברציפות ובהתמדה. לדוגמה, התוספות שלנו למסכת זבחים נערכו לפי אורבך על ידי ר' ברוך בן יצחק מצרפת, מחבר "ספר התרומה" ותלמידו של הר"י.²⁷ כמעט כל החכמים הנזכרים בתוספות זבחים הם מתלמידי רבנו תם. אחד מהם, ר' יעקב מאורלייניש, עסק במיוחד בלימוד סדר קדשים ובסוגיות המקבילות לו ביתר המסכתות שבש"ס.²⁸ לפי אורבך, התוספות שבידינו למסכת מנחות וכן אלה שהוברו למסכת

24 ראו, למשל: מ' אידל, "הכוונה בתפילה בראשית הקבלה: בין אשכנז ופרובנס", פורת יוסף, בעריכת ב' ספרן, ניו יורק תשנ"ב, עמ' 5-14; הנ"ל, "התפילה בקבלת פרובנס", תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 265-286; הנ"ל, "בין אשכנז לקסטיליה במאה השלוש-עשרה: השבעות רשימות ושערי דרשות בחוגו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא והשפעותיהן", תרביץ, עו (תשס"ט), עמ' 475-554; חביבה פדיה, "פגם ותיקון של האלוהות בקבלת ר' יצחק סגי נהור", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג, ג-ד (תשנ"ט), עמ' 157-285; E. Wolfson, *Through a Speculum that Shines*, Princeton 1994, pp. 195-269 "Rabbinic Figures in Castilian Kabbalistic Pseudepigraphy: R. Yehudah he-Hasid and R. Elhanan of Corbeil", *Peering through the Lattices: Mystical, Magical and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period*, Detroit 2000, pp. 51-56, 193-195, 197-200, 205-213, 256-257

25 פרופ' זוסמן עוד הבטיח דיון מורחב במפורשי סדר קדשים (פירוש הראב"ד [לעיל, הערה 9], עמ' 139, סוף הערה 21), והלוחאי שנוכח לראותו.

26 בעלי התוספות (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 661-674.

27 ראו גם: ש' ענגנאל, "ראשי על מקומו מבורא שמו: לתולדותיו של ר' ברוך בן יצחק", תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 423-440.

28 ראו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 7), א, עמ' 143; פנחס רוט, "פירוש על מסכת קנים לאחד מבעלי התוספות (הר"ש משאנץ?)", נטועים, ז (תש"ס), עמ' 9-17.

אפרים קנרפוגל

בכורות עוצבו על ידי תלמידו המובהק של הר"י, ר' שמשון משאנץ (שהרבה להביא מפירושי רבו בלשונם המקורית). התוספות שלנו למסכת כריתות היו פרי עטו של תלמיד נוסף של הר"י, שהיה גם מתלמידי רבי חיים כהן שאף הוא היה מתלמידי רבנו תם. בנוסף לזאת, יש לציין, שב"ספר הישר" לרבנו תם, יש פירושים למסכת זבחים, למסכת מנחות, בכורות וכריתות.²⁹

תוספותיו של ר' שמשון משאנץ עמדו לרשותו של העורך של התוספות שבידינו למסכת חולין. העורך הוסיף גם חומר של תלמידים אחרים של הר"י בסוף המאה השתים-עשרה ובתחילת המאה השלוש-עשרה, וכן של שני חכמים גרמנים משלהי המאה השלוש-עשרה, ונראה, שהעורך הסופי של התוספות לחולין היה ר' אליעזר מטון (שהחוקרים נחלקו בשאלה אם הוא מצרפת או מגרמניה).³⁰ התוספות שבידינו לערכין ולתמורה נערכו בסוף החצי הראשון של המאה השלוש-עשרה בבית מדרשם של האחים מאיברא (Evreux, ר' שמואל, ר' משה ור' יצחק בן שניאור) אשר בנורמנדיה, ובנוסף לזאת, יש לייחס להם את "פירוש הרשב"א למסכת מנחות" ופירושים נוספים לסדר קדשים. על פי כל המקורות שברשותינו, סביר מאוד להניח שהם פירשו כמעט את כל המסכתות שבסדר קדשים (כולל הירושלמי למסכת שקלים) בבית מדרשם.³¹ התוספות שבידינו למסכת מעילה נערכו בחצי השני של המאה השלוש-עשרה על ידי החכם הצרפתי (ותלמידיו), רבנו פריץ בן אליהו מקורביל.³² יש להדגיש, שבתוספות שבידינו לסדר קדשים, כמעט שאין נזכרים נציגים מבתי המדרש השונים של בעלי התוספות למיניהם שבגרמניה. יש גם לזכור, שרש"י פירש את רוב רובן של המסכתות בסדר קדשים, ושתלמידו רבי שמעיה כתב פירושים למסכת תמיד ולמסכת מידות, ושכך עשה כנראה גם רבי יעקב בן שמשון, שהיה תלמידו של רש"י ורבו של רבנו תם.³³ אפילו

29 ראו: ספר הישר לרבנו תם (חלק החידושים), בעריכת ש' שלינגר, ירושלים תשל"ד, עמ' 488-486.

30 ראו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 581-585, 665-667; תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 101 הערה 12, 119-120; S. Emanuel, "Unpublished Responsa of R. Meir of Rothenburg as a Source for Jewish History", *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries)*, ed. C. Cluse, Tübingen 2004, pp. 283-293; א' חבצלת, "ומנם ומקומם של 'תוספות טון'", ירושתנו, ב (תשס"ח), עמ' 263-272.

31 ראו גם: תוספות איזורא על מסכת סוטה, בעריכת י' הלוי ליפשיץ, ירושלים תשכ"ט, עמ' 19; שרי האלף (לעיל, הערה 8), א, עמ' 316-317; א' אריאלי, "על הפירוש המיוחד לרשב"א למסכת מנחות", עלי ספר, טז (תש"ג), עמ' 149-150; א' שושנה (עורך), תוספות ישנים על מסכת יבמות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 24-25; וספרי: החינוך והחברה היהודית (לעיל, הערה 23), עמ' 129-143.

32 אורבך, בעלי התוספות, שם, ב, עמ' 673.

33 ראו: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 216-218, 367-371, 426;

לפני רש"י, עוד בפירושי מגנצא (המיוחסים לרבנו גרשום) פורשו שמונה מסכתות בסדר זה, כולל מנחות, בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד וחולין.³⁴ לעומת כל הפרשנות הצרפתית מתקופת בעלי התוספות, הרשימה מגרמניה היא כאמור, קצרה ודלה. קיימים שני קבצים קטנים של תוספות מגרמניה למסכת כריתות. בנוסף לזאת, רבי יצחק בן אשר (הריב"א) הלוי משפירא, מראשוני בעלי התוספות (נפטר בשנת 1133), שלמד בצעירותו בוורמס ואולי בקלן ושהעתיק את מגוריו למגנצא אחרי גזירת תתנ"ו (ושהגיע לשפירא רק בתקופה מאוחרת מחייו, בסביבת 1110–1115),³⁵ חיבר תוספות למסכתות זבחים, מנחות וחולין, אבל הן אבדו. פירושו של הריב"א לסדר עבודת יום הכיפורים שבמסכת יומא, הובא על ידי כמה מפרשים לסדר קדשים, וכן אפשר שחיבר הריב"א פירוש למסכת תמיד.³⁶ הראבי"ה מקלן כתב פירושים לשלושה קטעים קצרים במסכת זבחים, הנמצאים בכתב היד של ספרו "אבי עזרי" מיד לפני פירושו להלכות קטנות שבמסכת מנחות³⁷ שהוא ארוך הרבה יותר. אוצר הפירושים פרי עטם של בעלי התוספות בצפון צרפת לרוב המסכתות שבסדר קדשים, מול המספר הקטן של פירושים שנכתבו בגרמניה, עלול לשנות את התמונה שצייר וסמן. אורבך ותא"שמע כבר הדגישו את הייחודיות של בית המדרש של האחים מאיברא שבנורמנדיה, הנראים כבעלי תוספות מובהקים מצד אחד, וכתלמידי חסידי אשכנז בתחומים אחרים, מצד שני. אף אני כתבתי כמה דברים בנושא זה והשערתי, בין השאר, שהתעסקותם של אחי איברא בכתיבת תוספות לכמה וכמה מסכתות בסדר קדשים, כפי שהזכרנו, נבעה מקרבתם של חכמי איברא לחסידי אשכנז בענייני חסידות, תשובה ותפילה.³⁸ ואמנם, מכיוון שראינו שגם בעלי התוספות המובילים

תא"שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 6), א, עמ' 33, הערה 2; זוטמן, פירוש הראב"ד (לעיל, הערה 9), עמ' 166; ע' פוקס, "שני פירושים חדשים על מסכת תמיד: פירוש אנונימי ופירוש ר' שמעיה", קובץ על יד, טו (תשס"א), עמ' 112–115.

34 ראו: תא"שמע, שם, א, עמ' 33–38, 53–54, 58, 105.

35 ראו על כך: מתניה בן גדליה, חכמי שפירא בימי גזירת תתנ"ו ולאחריה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשס"ז, עמ' 85–107. לשם השוואה, ר' שמואל החסיד נולד בשפירא בשנת 1115.

36 זוטמן (לעיל, הערה 9), עמ' 149 הערה 72, עמ' 160–161 הערה 10, עמ' 166.

37 ראו: ספר ראבי"ה (אבי העזרי) למסכתות חולין וזבחים ומנחות, בעריכת ר' דבליצקי, בני ברק תשל"ט, עמ' 214–219. ראבי"ה חיבר גם סדר בניין בית שני שפורסם בידי ש' עמנואל, המעין, לד (תשנ"ג), עמ' 7–11; וראו: ש' עמנואל, שברי לוחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 101–103. הפירוש הקצר של ספר המדרכי לפרק הראשון שבמסכת זבחים (הנדפס בתלמוד אלי"עם) דן רק בכמה סוגיות שיש להן השלכות בענייני הלכה למעשה. ראו גם: כת"י בודפשט (הספרייה הלאומית) 2°, דף 100א–101א.

38 ראו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 7), א, עמ' 479–485; י"מ תא"שמע, כנסת מחקרים, ב, ירושלים תשס"ב, עמ' 109–121; וספרי: החינוך והחברה היהודית (לעיל, הערה 23).

אפרים קנרפוגל

שבצפון צרפת כתבו מספר רב של תוספות לסדר קדשים, אין צורך לתלות את יצירתם של חכמי איברא בסדר קדשים דווקא בגישה גרמנית (או חסידית). האחים מאיברא היו מתלמידי בעלי התוספות שבצרפת בסוף המאה השתיים-עשרה (ר' משה היה, לפי הנראה, תלמידו של הר"ש [=ר' שמשון] משאנץ, ואחיו רבי שמואל למד עם ר' יצחק בן אברהם [ריצב"א] מדנפירא, שהיה אחיו של הר"ש משאנץ, ושני האחים מאיברא קיבלו ממוריהם נימוקים ואמרות שיצאו מפיהם של רבנו תם והר"י [=ר' יצחק מדנפירא] והם חיברו תוספות בסגנונם. מכיוון שהשיטה ללימוד בסדר קדשים לא הייתה ידועה רק בגרמניה (ואדרבה, בצפון צרפת הפליגו בעיסוק זה, הרבה מעל ומעבר למה שעשו בגרמניה), אין לתמוה כלל על עיסוקם של חכמי איברא בתחום הזה (ואף שיש גם חילוקים בין תוספות איברא לבין שיטת איברא ואכמ"ל).³⁹

יתרה מזאת: שני חכמים מובהקים בגרמניה התלוננו על העדר לימוד המסכתות שבסדר קדשים בימיהם, דהיינו בסוף המאה השתיים-עשרה ובתחילת המאה השלוש-עשרה. האחד הוא, כאמור, ר' יהודה החסיד, והשני הוא ר' משה בן חסדאי תקו (שכבר הזכרנו אותו למעלה בקשר לפירושי הספרא שנכתבו בגרמניה), בעל תוספות גרמני שנפטר בסביבת שנת 1235 והיה, אם כן, קצת צעיר מר' יהודה החסיד (שנפטר בשנת 1217). ר' משה תקו חיבר תוספות לכמה מסכתות שצוטטו על ידי בני דורו, אך אבדו כמעט לגמרי, כגון למסכתות נדרים, יומא, עבודה זרה, ועוד, וכן כתב פירושים למסכתות מנחות ותמיד ולירושלמי שקלים, ואולי גם לספרא, ולכמה מסכתות בסדר טהרות, כולל כלים, מקוואות וידים, וייתכן שכתב פירוש לכל הסדר הזה שלא נשאר ממנו אלא חלקים בלבד. כמו כן יש עדויות שכתב פירושים לכלאים ולחלה שבסדר זרעים,⁴⁰ ובנוסף לזאת כתב תשובות ופסקים.⁴¹ מתשובותיו ששרדו, אנו למדים שר' משה תקו נחשב בימיו בגרמניה לבר סמכא של ממש בהלכה, אף על פי שהתנגד בתוקף ובחריפות לכמה מהשקפותיו של ר' יהודה החסיד בתיאור האל ובהבנתו.⁴²

39 ראו: אורבך, שם; תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 108–110. ייתכן שרק את עיסוקם של חכמי איברא בפירושים לירושלמי שקלים (ווסמן [לעיל, הערה 9], עמ' 140–144) יש לתלות עדיין דווקא בהשפעת חסידי אשכנז; ראו לעיל, הערה 18.

40 ראו: אורבך, שם, א, עמ' 420–425; תא-שמע, שם, ב, עמ' 216. עמנואל (לעיל, הערה 37), עמ' 315, הערה 34, עמד על כך שתוספותיו של ר' משה לנוסכת נדרים אף לא הצליחו לצאת מתחומי רגנסבורג, שבה כיהן ר' משה כמרא דאתרא.

41 בנוסף לאורבך, שם, ראו: תשובות ופסקים, בעריכת א' קופפר, ירושלים תשל"ג, עמ' 271; עמנואל, שם, עמ' 138, 222–224, ולהלן, הערה 62.

42 בספרו הייחודי כתב תמים (ולכל הפחות בשליש ששרד ממנו), ר' משה תקו תוקף את ר' יהודה החסיד בעניין תורת הכבוד לא פחות מכפי שהוא תוקף את הרמב"ם ואת ר' אברהם אבן עזרא על שיטותיהם. בנושא זה ראו הקדמתו של י' דן לכתב תמים כ"י פריז H711 (ירושלים תשד"ג), עמ' 7–27, וזאמרי: "Varieties of Belief in Medieval Ashkenaz: The Case of"

אפשר להבין את ביקורתו של ר' יהודה החסיד כפן נוסף של תגובתו נגד מי שרצו לחקות את גישתם הלימודית של בעלי התוספות מצפון צרפת,⁴³ אך על פי כל העדויות שראינו, ובנוסף להן ביקורתו של ר' משה תקו ונסיבות נוספות שסוכבות את העניין, סביר יותר, שהביקורת על לימוד סדר קדשים כוונה בעיקרה נגד אלו מחכמי גרמניה שלא הושפעו על ידי חסידי אשכנז ושלא היו שייכים לחוג של חכמי שפירא. קשה לדמיין שהדברים שאמרו רבי יהודי החסיד ור' משה תקו, כפי שנראה בהמשך, כוונו בעיקר אל חכמים בצרפת (ואל תלמידיהם), מכיוון שבצרפת למדו רבות את סדר קדשים וגם פירשו אותו. לעומת זאת, אין בידינו עדויות על כתיבת פירושים או תוספות לסדר קדשים בגרמניה, וזלת מה שכתבו הריב"א והחוג של חכמי שפירא (ולאחר מכן אצל ר' משה תקו עצמו), ועוד כמה דברים בודדים.

לדעתי, צריכים להבין את המצבים השונים ששררו בצפון צרפת מצד אחד ובגרמניה מצד שני בנוגע ללימוד סדר קדשים על פי הבדלים אחרים שהיו קיימים בין שני המרכזים. במהלך עשרים וחמש השנים האחרונות התפתחה גישה חדשה בקרב העוסקים במחקר הספרות הרבנית של ארצות אשכנז במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה, ועל פיה יש צורך להשוות בין מה שהתרחש בצרפת לבין מה שהתרחש בגרמניה, ולא רק להניח שמרכזי הלימוד האלו היו פחות או יותר זהים. אף על פי שיש הרבה מהדמיון בין בעלי התוספות בשני האזורים, אפשר גם לזהות הבדלים בולטים ומשמעותיים בין ערכי הלימוד שבהם עסקו בשני המרכזים הללו, ובין צורות הלימוד והעיון שהיו נהוגות בהם.⁴⁴ אף אני הצלחתי להראות, למשל, שמהרבע האחרון של המאה השתיים-עשרה (זאת אומרת, שנים ספורות לאחר פטירתו של רבנו תם ב־1171) ועד לשנת 1220 בערך, תקופה שבה בעלי התוספות שבצרפת גיתקו במידה רבה מאלו שבגרמניה ולהפך (אף שחלקים מתורתם של חכמים מסוימים בצפון צרפת, ובמיוחד תורתם של רבנו תם ושל ר"י, חדרו לגרמניה גם בתקופה זו), בעלי התוספות שבצרפת ראו את עצמם

Anthropomorphism", *Rabbinic Culture and Its Critics*, eds. D. Frank and M. Goldish, Detroit 2008, pp. 117–159

43 ראו למשל: H. Soloveitchik, "Three Themes in the *Sefer Hasidim*", *AJS Review*, 1 (1976), pp. 339–345; "י' תא"שנע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1350–1000, ירושלים תשנ"ו, עמ' 119–124; הנ"ל, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 6), א, עמ' 81–84; ב (לעיל, הערה 7), עמ' 105–106.

44 ראו: ה' סולובייצ'ק, הלכה, כלכלה ודימוי עצמי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 82–85, 97–100; H. Soloveitchik, "Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz – 1096, 1242, 1306 and 1298", *Jewish History*, 12 (1998), pp. 76–78; "יוסמן, יצירתו העיונית של פרופסור אפרים אלימלך אורבך", מוסף מדעי היהדות, בעריכת ד' אסף, א, ירושלים תשנ"ג, עמ' 33–62; תא"שמע, הלכה, מנהג ומציאות, שם, עמ' 160–167; הנ"ל, כנסת מחקרים, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 117–125.

אפרים קנרפוגל

בעיקר כראשי ישיבה (ופחות כדיינים), בעוד שחכמי גרמניה ראו את עצמם בעיקר כדיינים וכפוסקי הלכה. בד בבד, הישיבה או בית המדרש ללימודים היה המוסד החשוב ביותר בצפון צרפת. לעומת זאת, בית הדין וכל מה שמתרחש סביבו (כולל לימודים כמובן) אפיין את חוגי הלמדנים שבגרמניה ואפילו הגדיר אותם.⁴⁵

לא כאן המקום לסקור על כל ההבדלים בין שני המרכזים, את ההוכחות לקיומם ואת המסקנות הנובעות מהם.⁴⁶ רק ראוי לציין, שהחלוקה הזאת גם מסבירה מדוע כתבו בעלי התוספות בצרפת בעיקר תוספות תאורטיות והלכתיות לכל חלקי הגמרא (ורק במאה השלוש-עשרה התחילו לכנס את הידושיהם למסגרות ולספרי הלכה למעשה, אולי כתוצאה טבעית מסדר לימודם היצירתי והפורה ואולי אפילו בהשפעת חסידי אשכנז), בו בזמן שחכמי גרמניה כתבו בעיקר ספרים – ספרי הלכה שפירשו את הסוגיות בצורה תוספתית אך התרכזו למעשה בנושאי הלכה. העובדה הזאת זוכה לתמיכה נוספת אם לוקחים בחשבון גם את הספרים האבודים של בעלי התוספות שתוארו על ידי שמחה עמנואל, כגון "ספר ארבעה פנים" לר' אפרים מרגנסבורג (נפטר ב-1175), ו"ספר החוכמה" לר' ברוך ממגנצא (נפטר ב-1221).⁴⁷ אלו הם ספרים חשובים, שעסקו בעיקר בדיני ממונות (ואצל ר' ברוך גם בכל ענייני סדר נשים הלכה למעשה), והיו מעין תיעוד למה שהתרחש בבתי הדין שלהם, או למה שעשוי היה להתרחש בהם. וכך הדבר בנוגע לענייננו כאן, היינו, הלימוד בסדר קדשים. בעלי התוספות בצפון צרפת, שראו את עצמם בעיקר כראשי ישיבה, עסקו גם בסדר קדשים, שהוא חלק בלתי נפרד מן העולם התלמודי, בעוד שחכמי גרמניה רצו לצמצם את לימודם ולהתמקד בעניינים שהיו נחוצים להם ביותר כפוסקים וכדיינים, ועל כן חשבו בצורה הרבה יותר מעשית, וכיוונו את מעשיהם למשימתם העיקרית.

עיון נוסף בקטעים שב"ספר חסידים" שהובאו לעיל (בהערות 20–22) מגלה, שיש

45 ראו מאמרי: "Religious Leadership during the Tosafist Period: Between the Academy and the Rabbinic Court", *Jewish Leadership: Image and Reality*, ed. J. Wertheimer, New York 2004, pp. 265–305. והשוו: ר' ריינר, "בתי הדין בצרפת במאה השתים-עשרה: בין ריכוז לפיזור", על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת הלכה מוגשים ליעקב בלירשטיין, בעריכת אורי ארליך ואחרים, באר שבע תשס"ח, עמ' 565–591.

46 ראו מאמרי, שם, עמ' 297–303, וכן: עמנואל, ר' ברוך בן יצחק (לעיל, הערה 27), עמ' 436–440. על תקופת הנתק, ראו גם: עמנואל (לעיל, הערה 37), עמ' 108; הנ"ל, "כשירד רבון העולמים למצרים: לתולדותיה של פסקה אחת בהגדה של פסח", תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 124–128; A. Reiner, "From Rabbeinu Tam to R. Isaac of Vienna: The Hegemony of the French Talmudic School in the Twelfth Century", *The Jews of Europe in the Middle Ages* (above, n. 30), pp. 273–282.

47 על ספרו של ר' אפרים, ראו: עמנואל (לעיל, הערה 37), עמ' 289–291. על ספרו של ר' ברוך, ראו: הנ"ל (לעיל, הערה 27), עמ' 104–146.

בעצם שני סוגים של "מת מצווה" שהלומדים צריכים לטפל בהם. הראשון הוא שיש ללמוד את כל חלקי הש"ס ששייכים לעשיית המצוות הלכה למעשה, ואפילו את המסכתות שלא נלמדו בתדירות רבה, כגון מסכת מועד קטן שנחוצה להלכות אבלות, וכמו כן מסכת גדרים וכל מסכת אחרת שיש לה מגמה הלכתית מיוחדת ונחוצה (כגון סדר גזיקין במקום שיש בו הרבה קטטות בענייני עסקים). לגישה כללית זו, שיש להדגיש את הצד ההלכתי של לימוד התורה, בוודאי הסכימו רוב רובם של גדולי חכמי גרמניה. אם כן, חלק זה של ביקורת או עצתו של ר' יהודה החסיד היה מיועד ביסודו כלפי המון העם או כלפי החכמים המקומיים המשרתים את ההמון (כלומר, האליטה המשנית), כפי שנשמע מן הקטעים שב"ספר חסידים", וכן מעצם המבנה של "ספר חסידים" ומגמתו כשלעצמה, הגורסת שיש לבקר את חיי היהודים והחברה היהודית ולשפרם גם בקרב האליטות וגם בקרב המון העם;⁴⁸ ושמא גם כלפי אלו שרצו לחקות את גישתם של בעלי התוספות בצרפת כפי שהם קלטו אותה, להדגיש בצורה חד משמעית את הפלפול, וכתוצאה מכך, גם להמעיט בדיון ההלכתי; ועוד על כך להלן. אך המגמה השנייה שביקורתו של ר' יהודה החסיד (ושל אביו ר' שמואל) היא שיש גם ללמוד את כל סדר קדשים כחלק בלתי נפרד מן התורה, בכדי שלא תהא שום מסכת מוזנחת או נשכחת כעין "מת מצווה" (ואף המסכתות או חלקי המסכתות שאין בהם חומר שהוא בגדר הלכה למעשה או נושא אקטואלי). ברור שביקורת זו כוונה בעיקר כלפי חכמים מובהקים ולא כלפי הציבור הרחב. אך קשה לקבל, כאמור, שהיא כוונה נגד שיטת בעלי התוספות וחכמי צפון צרפת, בו בזמן שהתוספות מצפון צרפת, מראשית יצירתם והלאה, כיסו היטב את סדר קדשים. צריכים לזכור, שר' יהודה החסיד אכן הכיר בספרות התוספות שבימינו והמליץ עליה. אפילו הביקורת הידועה המופיעה ב"ספר חסידים" נגד הפלפול לא הייתה נגד התוספות או לימודם של בעלי התוספות בצפון צרפת בעצמם, אלא נגד לימוד דיאלקטי מופרז שנעשה על ידי תלמידים או על ידי אחרים שאינם מוכשרים לכך. כעדות לכך, ניתן להביא את הכתוב ב"ספר חסידים" והוא, ש"אם יש לו (לרב אחד) תוספות ואין לרב אחר תוספות", צריך הרב הראשון להשאיל לרב השני שבעירו את תוספותיו בכדי שגם הוא ותלמידיו יוכלו להשתמש בהן: "ולא יאמר לא אשאל לו, ויבואו תלמידי לפני". וכן נאמר שם: "אדם שהולך במדינות ויש לו כסף לקנות סחורה" ומצא שם קבצים של פירושים (לתלמוד) או של תוספות שאינם נמצאים בעירו, מוטל עליו לרכוש אותם ("מצווה לקנות") ולהביאם לבני עירו.⁴⁹ בנוסף לזאת, ר' יהודה החסיד קיבל לפעמים דווקא את נוסחי התפילה של צפון צרפת (וכפי שכבר הראו כמה חוקרים, שהטיעון האנטי-צרפתי בפולמוס התפילה

48 השו"מ מאמרי (לעיל, הערה 19), עמ' 36, הערה 55.

49 ראו: ספר חסידים (לעיל, הערה 20), סי' תרסד, תתתרעז; תא"ש מע, הלכה, מנהג ומציאות

אפרים קנרפוגל

הקשור לחסידי אשכנז נכתב על ידי משתתף יותר מאוחר בפולמוס, ולא על ידי ר' יהודה החסיד עצמו,⁵⁰ וכן נמשך ר' יהודה גם אחרי כמה ממנהגי צפון צרפת ואחרי פסקי הדין שניתנו באזור זה בתקופה הקדומה, והיו מנוגדים למנהגי הריינוס.⁵¹ שלושה מגדולי תלמידי של רבנו תם בצפון צרפת, ר' יצחק בן מרדכי, ר' אפרים בן יצחק ור' משה בן יואל הגיעו לרגנסבורג או חזרו אליה קודם שהגיע לשם רבי יהודה החסיד, בערך בשנת 1195, ואין ספק שר' יהודה הכיר מן הבאים אחריהם חלקים מתורתו של רבנו תם. לימוד סדר קדשים, אם כן, הוא אולי תחום נוסף שבו רבי יהודה החסיד תמך בגישה הצרפתית והסכים איתה, בו בזמן שהתנגד למצב שהיה קיים בקהילות החשובות שבארצות הריינוס. בעלי התוספות המובילים שם במאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה, כגון הראב"ן ובני חוגו, הראב"ה (שהיה נכדו של הראב"ן), וכן הבאים אחריהם וממשיכי דרכם כגון ר' ברוך ממגנצא, ר' שמחה משפירא ועוד, לא חיברו פירושים או תוספות לכל סדר קדשים, אם כי כמה מהם עסקו בסוגיות בסדר זה שיש בהן השלכות בענייני הלכה למעשה (ללא קשר לסדר העבודה והקורבנות) ופירשו אותן.⁵²

ג

דבריו של ר' משה תקו בעניין חשיבות הלימוד בסדר קדשים, כפי שהם מופיעים בספר או בקונטרס "יריעה קטנה", הובאו בשני נוסחים דומים על ידי ר' שלמה לוריא (המהרש"ל, שפעל בחצי השני של המאה השש-עשרה באירופה מזרחית) בהקדמה השנייה שחיבר לספרו "ים של שלמה" (שאותו כתב על מסכת חולין).⁵³ שלא כמו ר'

(לעיל, הערה 43), עמ' 28-129; והשוו גם: תוספות, בבא מציעא ה ע"ב, ד"ה "דחשיב"; תוספות, כתובות יח ע"ב, ד"ה "ובכוליה"; תוספות, יבמות סא ע"ב, ד"ה "וכן הוא אומר".

50 ראו: אורבך, ערוגת הבשם (לעיל, הערה 22), ד, עמ' 83-99; ז' תא-שמע, "קונטרסי 'סודות התפילה' לר' יהודה החסיד", תרביץ, סה (תשנ"ט), עמ' 65-77; ש' עמנואל, "פולמוס של חסידי אשכנז על גוסה התלמוד", מחקרי תלמוד, עורכים י' ווסמן ור' רותנל, ג, ירושלים תשנ"ה, ב, עמ' 591-625; והשוו: סולוביצ'יק (לעיל, הערה 43), עמ' 330-335, 350-352.

51 ראו, למשל: ז' זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 276-277, 282-283, 286, 296-297, ומאמר הביקורת שלי: *Jewish Quarterly Review*, 89 (1998), pp. 205-206. והשוו: ריינר (לעיל, הערה 45).

52 ראו לעיל, הערה 37; מאמרי על חכמי רגנסבורג (לעיל, הערה 19), עמ' 26-34; והשוו: עמנואל (לעיל, הערה 37), עמ' 112-127, 154-163. כל הגאמר כאן תומך גם בגישתו של אייבן מרקוס, שהבין את הביקורת בספר חסידים בעניין לימוד התלמוד והריאליטיקה כביקורת יותר פנימית המכוונת לחכמי גרמניה שבסביבה, ולא כנגד התנועה התת-תוספתית שקמה בצרפת כדי לחקות את בעלי התוספות. ראו: I. Marcus, *Piety and Society*, Leiden 1981, pp. 102-109.

53 ראו: א' ריינר, "תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות הט"ו-ה"ז ההויכות על הפלפול", כמנהג

יהודה החסיד, ר' משה תקו לא דאג ללימוד מסכתות מיוחדות או נהוצות בתוך התלתא סדרי כ"מת מצווה", אלא טען בהכללה שבהרבה מקרים, לא למדו אפילו את כל המסכתות שבשלושת הסדרים, ועוד על כך להלן. ביקורתו הייתה מכוונת דווקא לחשיבותו של הלימוד בסדר קדשים כשלעצמו. ואמנם, ביקורתו של ר' משה הייתה דומה לזו של רבי יהודה החסיד בכך שהייתה מיועדת לחכמים מופלגים, וממנה עולה, שכל חכם שמתייחס אל עצמו ברצינות, חייב לעסוק בכל האפשר בכל המסכתות שבתלמוד, כולל בסדר קדשים. כפי שסבר ר' יהודה החסיד, ר' משה תקו כתב שתלמידי חכמים צריכים להשתדל לשלוט בכל חלקי הגמרא. לדברי ר' משה, כשגשו אחרוני האמוראים רבינא ורב אשי "לכתוב את התלמוד" (זאת אומרת, ללמשו לנוסח הסופי), צמצמו את הגמרא לארבעה סדרים והשמיטו את סדר זרעים ואת סדר טהרות, שלא היו נהוגים כבר בזמנם בבבל, בכדי שיוכלו תלמידי חכמים "להספיק ללמוד בד' הסדרים", "ותהא נוחה הגמרא בפיהם ובלבבם כדי לקיים התלמוד ולקבל שכר". ועל כן, ר' משה תקו מלגלג על הלומדים הרבים שמסביבו שמעמיקים רק במספר מוגבל של מסכתות ומניחים את היתר: "ואנו מניחים רובם ומעמיקים במקצת חצאי מסכתות, ונעורים יום ולילה בעמוד אחד".

אפשר להבין את ביקורתו של ר' משה תקו על פי ספרו העיוני המיוחד, "כתב תמים", שבו הוא מביע את היקסמותו מעצם הקאנוניות של התלמוד. ר' משה טוען שם שיש לקחת בחשבון את כל מה שכתוב בתלמוד הבבלי, אך אין לקבל דברים שנכתבו בספרים ובמדרשים אחרים, ואפילו, למשל, בספר "שיעור קומה" (שתומן לכאורה באופן חד משמעי בגישתו של רבי משה בנושא ההגשמה), מכיוון שהם נכללים בקורפוס ספרותי אחר, שהוא חיצוני לתלמוד.⁵⁴ ועל כן, לטענתו של ר' משה תקו, כל תלמיד חכם מן השורה חייב ללמוד את כל חלקי הש"ס ואת כל מסכתותיו, כולל כמובן, סדר קדשים.

בסוף הביקורת, קושר ר' משה את הלימוד המצומצם בסדר קדשים בפרט, ואת ההישגים הדלים של לומדי התלמוד בכלל עם דרך הלימוד שלהם. לדבריו, עיסוקם בפלפול (ובניסוח התוצאות) גורם למורים ולתלמידים להמעיט בלימוד סוגיות התלמוד, מכיוון שהלומדים עוסקים בעמוד או בחצי פרק של התלמוד במשך זמן רב, יותר זמן

אשכנז בפולין – ספר יובל לכבוד חנא שמרזק, בעריכת י' ברטל ואחרים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 68–73; מ' ברויאר, אהלי תורה, ירושלים תשס"ד, עמ' 88, הערה 15; עמנואל, שם, עמ' 312. בהקדמתו אונגר המהרש"ל על ר' משה תקו שהוא חכם "בין הגדולים" בתורה, ומוזכר לטובה גם את ספרו (האנטו־פילוסופי) כתב תמים לפני הקטע מ"יריעה קטנה". משמעותה של כותרת זו בקשר לדברי המהרש"ל היא שם ספר אחר של ר' משה תקו, או פרגמנט של ספר נוסף שחיבר ר' משה תקו ושהגיע לידינו של המהרש"ל ושמו לא היה ידוע לו.

54 ראו מאמרי (לעיל, הערה 42), עמ' 122–124.

אפרים קנרפוגל

מן הראוי בגלל פלפולם הבדוי וחסר הערך. בכדי לנמק את עמדתו, ר' משה תקן מצטט את רבנו תם (שאותו הוא מכנה רבנו יעקב) ואת בן אחרו הר"י (=הקדוש רבנו יצחק בן שמואל – הזקן מדנפירא), המעידים שגישה זו היא בגדר מכשול גדול, שחייבים לברוח ממנו: "ויאבד לב טפש ואז נוכל להגיע ולקדם. אבל עתה אשרי מי שיוכל להסיר המכשול הזה מלפניו". כמו שעשו רבנו תם ור"י, ר' משה תקן הצליח לכתוב תוספות ופירושים למסכתות שבכל ארבעת הסדרים. בנוסף לזאת, יש לזכור שתלמידו המובהק של הר"י, הר"ש משאנץ, פירש את המשניות שבסדר טהרות וזרעים, כפי שעשה אחר כך (או לפחות תכנן לעשות) גם ר' משה תקן, כפי שנזכר לעיל (הערות 40–41).

ר' משה תקן היה חכם גרמני מובהק, שחי את רוב ימיו בתקופת הנתק שאירע בין בעלי התוספות בגרמניה לבין אלו שבצפון צרפת, וכנראה לא עמד בקשרים ישירים עם חכמי צרפת שפעלו בימיו ועל כן הוא אינו מצטט אותם, וגם הם אינם מצטטים אותו. את דבריהם של ר"ת ור"י בעניין סכנת הפלפול הכיר אמנם, וקשה על כן לשער שבביקורתו על הפלפול, הוא תוקף דווקא את דרכם של לומרי התלמוד בצפון צרפת. סביר יותר להניח, שניסה להביא את דבריהם של גדולי בעלי התוספות בצרפת (שהיו מוכרים כדמויות חשובות גם בגרמניה, אפילו בתקופת הנתק) כדי להשפיע על סגנון הלימודים בגרמניה.⁵⁵

כפי שהעיר כבר אורבך, הנטייה אל הפלפול, העלולה להביא לידי מסקנות בלתי מבוססות או אפילו מוטעות, הייתה קיימת בכל אירופה הצפונית בתקופת בעלי התוספות.⁵⁶ קביעה זו מקבלת תמיכה נוספת ממה שלמדנו בשנים האחרונות על מספר לא קטן של תוספות (רובן אבדו) שנכתבו על ידי חכמי גרמניה בני זמנו (המבוגרים) של ר' משה תקן, כגון ר' שמואל בן נטרונאי (רשב"ט),⁵⁷ ר' יואל הלוי מבונא,⁵⁸ ר' ברוך ממגנצא,⁵⁹ ור' שמחה משפירא,⁶⁰ וזאת בנוסף לאלו של ר' משה תקן

55 השו לעיל, הערה 46. בספרו כתב תמים, ר' משה מזכיר את ר' יעקב בן שמשון, שהיה תלמיד של רש"י ומבין רבותיו של רבנו תם. ראו מאמרי, שם, עמ' 149, הערה 51–52, ולעיל, הערה 33.

56 ראו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 7), א, עמ' 26–27, 154. השו גם: תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 6), א, עמ' 81–84; י"צ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונית שניות, ירושלים תשמ"ג, ב, ב, עמ' 663–677.

57 ראו: עמנואל (לעיל, הערה 37), עמ' 60–61.

58 ראו: תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 182–183; מאמרי (לעיל, הערה 45), עמ' 271–272; עמנואל, שם, עמ' 81–86. התוספות של ר' יואל מבוססות על התוספות של שלושת מודרי (שלמדו גם בצרפת אצל רבנו תם), ר' יצחק בן מרדכי (ריב"ם) מבוהמיה, ר' אפרים מרגנסבורג ור' משה בן יואל מרגנסבורג.

59 עמנואל, שם, עמ' 122–123, 139. והשו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 7), א, עמ' 429–428; עמ' 637–639.

60 תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 116; עמנואל, שם, עמ' 157;

בעצמו.⁶¹ ואם כן מסתבר, שר' משה תקן משתמש בדברי רבנו תם ור"י, האחרונים מבין בעלי התוספות בצרפת שאת תורתם הכיר, בכדי להאיר את עיניהם של חכמי גרמניה שבימי שכתבו תוספות ופירושים, או שרצו לכתוב אותם, וכן רצה להשפיע ר' משה על חכמים אחרים בעלי ערך ועל תלמידיהם.

הוא הדין כמובן בביקורת שמביע ר' משה תקן על לימוד סדר קדשים. הצרפתים, החל מר"ת ור"י למדו את הסדר הזה ופירשו אותו, וזאת בניגוד להרבה מבעלי התוספות שבגרמניה שלא עשו כן. דברי הביקורת של ר' משה נשענו אם כן על מנהגי החכמים של צפון צרפת והיו מכוונים אל חכמי גרמניה. כפי לשונו המדויקת של ר' משה ב"יריעה קטנה", "ואנו מניחים רובם של המסכתות והסדרים". גם בתשובתו של ר' משה בעניין חרם הזיישוב ומינוי חוננים, המובאת כחלק מן הדיון בנושאים הללו בספר "אור זרוע" לר' יצחק בן משה מזוינה, מבקר ר' משה תקן את תורתם של חכמי גרמניה או משלים אותה על פי חומר של חכמי צרפת שהיה בידיו. כל הרבנים שהשתתפו בדיון זה (וכן אלו מתקופות הקודמות שדבריהם הובאו בספר "אור זרוע"), היו חכמי גרמניה, כגון ריב"א ור' שמחה משפירא, המביא גם את דברי ר' יהודה החסיד. לעומתם, ר' משה תקן מביא קטע מתוספות לבבא בתרא (שאינו נמצא בדינו כיום), הדין בדעתו של רבנו תם בעניין חרם היישוב, וכן מביא שם ר' משה תשובה (שגם היא איננה בדינו) מרבי אליעזר מאורליאן (בצפון צרפת), שנצטט את דבריו של רבנו תם בנדון, שאותם אמר כשיצא מבית הכנסת שבטרוויש.⁶²

ד

בכדי להשלים את הדיון בלימוד סדר בימי הביניים, עלינו להבהיר הבדל נוסף, חשוב ובעל משמעות (הגרמו בתחילת דברינו), בעניין המסכתות מסדר קדשים שנלמדו

ההשווה גם: סולובייצ'יק, *Catastrophe and Halakhic Creativity* (לעיל, הערה 44). תא-שמע, שם, עמ' 116–117, אמנם סבור שהדיאלקטיקה של בעלי התוספות בגרמניה הייתה מתונה יותר מו של בעלי התוספות בצפון צרפת.

61 ראו לעיל, הערה 40.

62 ראו: ספר אור זרוע, א, זיטאמיר תרכ"ב, שאלות ותשובות, ס' קיד-קטו, כא ע"א; מאמרי: "The Development and Diffusion of Unanimous Agreement in Medieval Ashkenaz", *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. Isadore Twersky, 3, "The Appointment of *Hazzanim* in Cambridge, Mass. 2000, pp. 28–32; וכן מאמרי: "The Appointment of *Hazzanim* in Medieval Ashkenaz: Communal Policy and Individual Religious Prerogatives", *Spiritual Authority: Struggles over Cultural Power in Jewish Thought*, eds. H. Kreisel et al., Beer Sheva 2009, pp. 18–20, 29–30. והשוו: עמנואל (לעיל, הערה 37), עמ' 29.

אפרים קנרפוגל

בגרמניה, לבין אלה שנלמדו בצפון צרפת. 'זוסמן ניסה להוכיח את הקשר שבין אשכנז לפרובנס העומד במרכזו מחקרו וטען, שבשני האזורים האלו למדו יותר משלושת הסדרים (מועד, נשים וניזקין) ופירשו אותם, בעיקר על פי הפירושים שנכתבו דווקא בגרמניה ובפרובנס לשלושה מקורות חז"ל: מסכת תמיד, ירושלמי שקלים, וספרא (ויש להוסיף גם כמה פירושים למסכת קנים). הוא זיהה אל נכון את כתבי הפירושים האלו בגרמניה עם חסידי אשכנז ועם משנתם, וזאת בניגוד לפלגים אחרים שלא התעניינו בסדר קדשים. אך יש לדייק ולומר, שבסופו של דבר, חכמי גרמניה כתבו פירושים למסכתות של המשניות שבסדר קדשים שאין עליהן גמרא (וכן לספרא). פרט למספר קטן של יוצאי דופן (כולל אלו שדנו בסוגיות בסדר קדשים שיש בהן השלכות לענייני הלכה למעשה שבשלושת הסדרים), חכמי גרמניה, ואפילו אלו שהיו קשורים לחוגם של חסידי אשכנז, לא כתבו פירושים ותוספות למסכתות בסדר קדשים שאין עליהן גמרא. ועל כן, לא נענו חכמי גרמניה לביקורתו של רבי יהודה החסיד במלואה (ובוודאי שלא נענו באופן מלא לביקורתו של רבי משה תקו) בנושא זה. כפי שהראה לראשונה טברסקי (ואחריו זוסמן, עם השלמות) הראב"ד מפוסקירא נהג באותו אופן: הוא פירש את המסכתות שבתלתא סדרי, והוסיף פירושים למשניות בכמה מסכתות שאין עליהן גמרא, כגון מסכת עדיות, מסכת תמיד ומסכת קנים (ואולי עוד מסכתות דומות בסדר קדשים), וכן חיבר פירוש לספרא.⁶³

אם כן, יוצא בסופו של דבר שהיו באירופה בימי הביניים שלוש גישות שונות להיקפו של לימוד התלמוד ולפרשנותו: (1) אלו שכתבו פירושים רק לתלתא סדרי, שהם הרוב בספרד ובצפון אפריקה (ועמם ניתן למנות כמה מחכמי פרובנס ואשכנז). (2) אלו שבנוסף לפירושיהם לתלתא סדרי כתבו פירושים למסכתות של משניות (במיוחד בסדר קדשים) שאין עליהן גמרא (וכן כתבו פירושים למקורות נוספים מספרות התנאים), גישה הנקוטה גם אצל חכמי גרמניה בקרב חכמי שפירא וגם בפרובנס אצל הראב"ד ומקורביו. (3) אלו שגם ראו לנכון לפרש את המסכתות שבסדר קדשים בתלמוד הבבלי שיש בהן גמרא, כלומר, בעלי התוספות בצפון צרפת (כולל כמובן גם את ר' שמשון משאנץ שפירש את כל ששת סדרי המשנה והתלמוד),⁶⁴ וכמה חכמים בודדים ממקומות אחרים כגון ר' יהודה החסיד בהצהרותיו המלאות, ור' משה תקו (שלמעשה כתב

63 ראו: טברסקי, ראב"ד (לעיל, הערה 6), עמ' 77-78, 97-108, ולעיל, הערות 14-15. על היקף פירושו של הראב"ד לתלתא סדרי, ראו גם מאמרו של סולוביצ'יק (לעיל, הערה 15); הנ"ל (לעיל, הערה 44), עמ' 83, הערה 17.

64 על נסיבות מפעלו של הר"ש בזה, ראו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 7), א, עמ' 298-312, והשוו מאמרי: Tosafist "The *Aliyyah* of Three Hundred Rabbis" in 1211: Attitudes toward Settling in the Land of Israel", *Jewish Quarterly Review*, 76 (1986), pp. 191-209. כפי שאורבך כבר העיר, ר' שמשון השתמש בפירושים שנכתבו על ידי קודמיו

יעדי לימוד ודימוי עצמי אצל חכמי התלמוד באירופה

פירושים כאלה בנוסף לכך שדרש מעמיתיו לעשות כן, ואולי גם קבוצות מוגבלות של חכמי פרובנס, כגון חכמי נרבונה בימיו של הר"י מיגאש.

השיקול של תומכי הגישה הראשונה היה מאוד בסיסי: כדאי לצמצם את מלאכת הפרשנות למסכתות שיש בהן חומר רב הנוגע לענייני הלכה למעשה בזמן הזה, שכן זוהי המשימה החשובה ביותר של לימוד התורה בזמן הזה.⁶⁵ בקשר לקבוצה השנייה, י' טברסקי כתב שהראב"ד ניסה לפרש כמה מסכתות של משניות לבר, דווקא מכיוון שחכמים רבים נמנעו מלעשות זאת, ויש לגשת לפרשן אף בלי הסעד של הגמרא. במילים אחרות, הראב"ד החשיב את המשנה לסוגה בפני עצמה.⁶⁶

כפי שראינו, אלה שעשו כך בגרמניה היו מקורבים לחסידי אשכנז והתרכזו בכוונה במשניות שבסדר קדשים או בחלקים אחרים מספרות התנאים הקשורים לסדר זה. על פי משנתם של חסידי אשכנז, אפשר להציע כמה הסברים להתעניינות שגילו חכמי שפירא (ואחרים ממקורבי ר' יהודה החסיד) בנושא, חוץ מהקריאה הכללית שעולה מ"ספר חסידים" שלא לשכוח לעסוק גם בסדר קדשים. ר' אלעזר מזורמס, למשל, כותב בפירושו לתפילה ש"הצדיקים העוסקים בקודשים כאילו מקריבים אישים בכל מקום", וכך נמצא גם בפתיחה לאחד מן הפירושים על מסכת תמיד שנכתב בגרמניה בתקופת בעלי התוספות.⁶⁷ אך כפי שאמרנו קודם בקשר לביקורתו של ר' יהודה החסיד, גם דרשה זו מחייבת לכאורה לא רק את לימוד המשניות שבסדר קדשים אלא גם את כל סוגיות הגמרא הקשורות לתחום זה. שמא לימוד המשניות, ודווקא אלה שאין עליהן גמרא, נובע מרעיון נוסף הנמצא ב"ספר חסידים" ובכתבי ר' אלעזר מזורמייזא, וכן אצל תלמידים ר' אברהם בן עזריאל בעל ספר "ערוגת הבשם", שיש חשיבות רבה בלימוד משניות כדיסציפלינה בפני עצמה (בדומה לשיטת הראב"ד) הן לתלמידי חכמים (בעלי משנה) הן לתלמידים ברמות שונות, ושאסור לבטל את לימוד המשנה כמקצוע לימודים עצמאי.⁶⁸

באיטליה ובביזנטין. ראו גם: תא-שמע (לעיל, הערה 9); הנ"ל, ספרות הפרשנית לתלמוד (לעיל, הערה 6), א, עמ' 221-223; זוסמן, פירוש ראב"ד (לעיל, הערה 9), עמ' 137, הערה 15.
65 ראו למשל: א' גרוסמן, "יצירתם ההלכתית של חכמי ספרד", מורשת ספרד, בעריכת ח' בייגרט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 150-166; אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד (לעיל, הערה 8), עמ' 31-32, 48-49, 146-148; ברזיאר, אוהלי תורה (לעיל, הערה 53), עמ' 83-86, 163-165; תא-שמע, כנסת מחקרים (לעיל, הערה 44), א, עמ' 43-53; I. Twersky, *Introduction to the Code of Maimonides*, New Haven 1980, pp. 164-165, 204-205.
66 ראו: טברסקי, ראב"ד (לעיל, הערה 6), עמ' 109-110.
67 שגי המקורות האלו נזכרים לעיל, הערה 22.
68 ראו למשל: ספר חסידים (לעיל, הערה 20), סי' תתכ, עמ' 208; פירושו של ר' אלעזר מזורמס לנוגילת רות הגדפס על ידי מ' הרשלה, גנוות, ב (תשמ"ה), עמ' קצה; אורבך, ערוגת הבשם (לעיל, הערה 22), ג, עמ' 289; תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות (לעיל, הערה 43), עמ'

אפרים קנרפוגל

ואמנם, מעל לכל ההסברים האלו עומד לכאורה הסבר אחר, והוא מתברר על פי קטע בפרק י' ממדרש משלי (המכונה גם מדרש שוחר טוב) שמובא בספר "אור זרוע" (מתברר, רבי יצחק בן משה מווינה, היה תלמיד בחסידות של ר' יהודה החסיד ור"א מזורמס).⁶⁹ לפי הקטע הזה,⁷⁰ שלמות התורה נקנית בלימוד כל ההלכות שבה, כולל ההלכות שבספרא (הגנוכר בו במיוחד). בקטע זה נמצא גם נימה איזוטריית, הקוראת ללמוד גם את ספרות ההיכלות, שאף היא עוסקת הרבה במעשיהם של התנאים ובתורתם, ובמיוחד במנהגיהם של רבי עקיבא, של רבי ישמעאל, ושל ר' נחמיה בן הקנה. כפי דברי ספר "אור זרוע": "ובשוחר טוב איתא אפי' למד כל התורה וחסר תורת כהנים, גידון עליהם ביום הדין. ואפילו למד תורת כהנים וחסר מעשה מרכבה כמו כן נירון".⁷¹ קטע זה מסביר יפה את היקף הלימודים של חכמי אשכנז שנהו אחרי חוגיהם של חסידי אשכנז. לימוד תלתא סדרי או יותר, ביחד עם הספרות התנאית הנוספת שבספרא ושבמעשה מרכבה, מביאים את התלמיד־חכם לידי שלמות התורה שבעל פה, נגלה וגם נסתר, בדומה לתנאים עצמם.⁷² יש לציין, שכמה מחכמי גרמניה שהוזכרו

126-127; ספרי, התינוך והחברה (לעיל, הערה 23), עמ' 68-169; ומאמרי, "בין ישיבות בעלי התוספות לבתי מדרשות אחרים באשכנז בימי הביניים", ישיבות ובתי מדרשות, בעריכת ע' אטקס, ירושלים תשס"ו, עמ' 99-100. יש לציין שבפירוש האשכנזי למכילתא שבכת"י מנטובה 37, נזכרים רק חכמי גרמניה (שפירא), בניגוד לפירוש הספרי שבכת"י מנטובה 36, ששם נזכרים מגוון של חכמים אשכנזים וצרפתים (ואפשר שבעל הפירוש בעצמו היה צרפתי). ראו: מנחם כהנא, "פירושים לספרי הגנוזים בכתב־יד", ספר זיכרון להרב יצחק גסים, עורך ג' בנייה, ירושלים תשמ"ה, ב, עמ' 100-105; תא-שמע, כנסת מחקרים (לעיל, הערה 44), א, עמ' 114-96.

69 ראו: ספר אור זרוע (לעיל, הערה 62), א, הלכות קריאת שמע, סימן ו, יא ע"א. על רבותיו של המתבר של ספר אור זרוע, ראו: ע' פוקס, עיונים בספר אור זרוע לר' יצחק בן משה, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 11-40.

70 הדים לקטע זה נשמעים כבר בספר ראבי"ה (שאף הוא היה מבין רבותיו של ר' יצחק אור זרוע בהלכה), וקודם לכך בספר ייחוס תנאים ואמוראים, לריב"ק משפירא. ראו: זוסמן, פירוש ראב"ד (לעיל, הערה 9), עמ' 168.

71 כפי לשון הקטע הגנוריי במדרש משלי, מהדורת ש' בובר, וילנא תרנ"ג, עמ' 66: "בא מי שיש בידו שני סדרים או שלשה, הקב"ה אומר לו בני כל ההלכות (ז"א, אלו שבסדר קדשים) למה לא שנית אותם. בא מי שיש בידו הלכות אומר לו בני תורת כהנים למה לא שנית שיש בו טומאת שרצים טומאה וטהרה נגיעים וטהרת נגיעים טומאת נתיקים וטהרת נתיקים טומאת בתים וטהרת בתים טומאת זבין וטהרת זבות טומאת לידה וטהרת לידה טומאת מצורע וטהרת מצורע סדר וידוי של יום הכיפורים וגזירה שוה ודיני ערכים וכל דיני ישראל שיש דינין בתוכו. בא מי שיש בידו תורת כהנים... בא מי שבידו תלמוד הקב"ה אומר לו בני הואיל ונתעסקת בתלמוד צפית במורכבה... מכאן היה רבי ישמעאל אומר אשרי תלמיד חכם שמשומר למורו בידו כדי שיהא לו פתחון פה לשיב להקב"ה ליום הדין". השו"ב: מדרש משלי, מהדורת ב' וויסאצקי, ניו יורק תש"ן, עמ' 82-85.

72 אף על פי שספרות ההיכלות בכללה התחברה בין המאה השלישית לשמינית ואולי אפילו לאהר

לעיל, כולל ר' שמואל ור' יהודה החסיד, ר' אלעזר מוורמייזא, ריב"ק משפירא, רבי יצחק אור זרוע, ר' אברהם בן עזריאל מבוהם, ואחרים מבין חכמי רגנסבורג והריינגוס, הכירו קטעים מספרות ההיכלות וציטטו ממנה. כפי שהראיתי בספרי שעוסק בסוד ובמאגיה בתקופת בעלי התוספות, קבוצה נכבדת של בעלי התוספות בגרמניה במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה הכירה חלקים מהספרות הזאת, והחכמים האלו היו מודעים להיבטים שונים מתורת הסוד וגם עסקו בהם.⁷³

אמנם, בצפון צרפת, שם דימו לעצמם בעלי התוספות שהם מתקים את האמוראים בדרך לימודם,⁷⁴ העדיפו ללמוד את כל תורת האמוראים, כולל את המסכתות והגמרות שבסדר קדשים לפי התלמוד הבבלי, אם לא את הש"ס כולו – ולפרשם. אפשר לראות את הגישה הצרפתית גם בקטע שבתוספות (הצרפתיות) למסכת בבא מציעא, המבוססת בעיקר על תוספותיו של ר' שמשון משאנץ.⁷⁵ בסוגיית התלמוד שם, האמורא רבה בר אבוא היה משהו עם אליהו הנביא. בשלב מסוים, תמה אליהו על שלא הכיר רבה בר אבוא אמרה המיוחסת לרבי שמעון בר יוחאי בסדר טהרות. רבה בר אבוא השיב שעמל קשות כדי להכיר את כל מה שנמצא בארבעת הסדרים, ושאל, איך מצפה ממנו אליהו שיכיר גם את הסדר השישי (שהוא, כנראה, סדר טהרות). תוספות שם מעירים שהקטע המיוחס לרבי שמעון בר יוחאי, שאותו מצפה אליהו שרבה בר אבוא יכיר, לא נמצא במשניות של סדר טהרות. לפי התוספות, ברור שהאמוראים הכירו את כל ששת סדרי המשנה, כולל המשניות שבסדר זרעים וטהרות, ובוודאי שהכירו את תוכנם של ארבעת סדרי הגמרא (כולל סדר קדשים). אלא שעל פי התוספות, אליהו הנביא התכוון לקטע שבתוספתא, שהוא בגדר "סדר שישי", כלומר, סדר שהוא על-תלמודי כביכול, שרבה

מכן, זאת אימרת בתקופת האמוראים והגאונים, ואפילו נזכרים בה שמות ספורים של אמוראים, המקום שתפסו בה התנאים גרמנו לראשוני אשכנז לראות בה חיבור של תנאים. השוו למשל: מ' בראיין, "שלשלת הקבלה בספרות ההיכלות", דעת, גו (תשס"ה), עמ' 27-37; M. Swartz, *Scholastic Magic*, Princeton 1996, pp. 3-32; ובפרט לפי משנתם של חסידי אשכנז, ראו למשל: G. Stroumsa, "Mystical Descents", *Death Ecstasy and Other Worldly Journeys*, eds. J. Collins and M. Fishbane, Albany 1995, p. 150; סידור רבנו שלמה וסידור חסידי אשכנז, בעריכת מ' הרשקר, ירושלים תשל"ב, עמ' קמז. אני מודה לתלמידי פנחס רוט שהפנה את תשומת לבי לשני המקורות האלו.

73 ראו למשל, בספרי: *Peering through the Lattices* (לעיל, הערה 24), עמ' 27-31, 93-107, 123-129, 253-254.

74 ראו על כך: אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 717-718, 734-744; ומאמרי: "Progress and Tradition in Medieval Ashkenaz", *Jewish History*, 14 (2000), pp. 287-315

75 ראו: תוספות, בבא מציעא קיד ע"ב, ד"ה "דתניא"; אורבך, בעלי התוספות, שם, ב, עמ' 646-648. השוו גם: תוספות, חולין קי ע"ב, ד"ה "דתני"; תוספות, שבת מד ע"א, ד"ה "וכולי עלמא".

אפרים קנרפוגל

בר אבנה כנראה לא הכיר בו. משמעות התוספות היא שתלמיד חכם מן השורה (כמו גם מי שיש לו את התכונות הנחוצות בכדי להיקרא גאון על פי הגדרתו של המאירי) חייב לדעת את כל חלקי התורה והתלמוד ולעסוק בהם. כמו כן ברור, שאף אם התלמיד חכם היה יכול לפטור את עצמו מחלק מהחומר שבסדרי זרעים וטהרות, הוא בוודאי חייב ללמוד את סדר קדשים ולדעת אותו.

גם במהלך המאה השלוש-עשרה לא פג האידיאל הצרפתי הזה. בקובץ מפסקיו, סיפרו על רבי יצחק בן יוסף מקורביל, בעל "ספר מצוות קטן" ומאחרוני בעלי התוספות בצפון צרפת (נפטר 1280), שהיה "משלים בכל שנה שיתא סדרי, וארבעה ועשרים (ספרי התנ"ך) הן עם תלמידיו הן בלא תלמידים. כי מה שלא היו מספיקים התלמידים ללמוד היה הוא חוזר בפני עצמו".⁷⁶ וכן גשמע בצורה קצת אחרת מדברי קדמו בצפון צרפת, רבי משה מקוצי בעל "ספר מצוות גדול" (שפעל בחצי הראשון של המאה השלוש-עשרה):

ויש מהמון עם שאומרים מה לנו ולמצוות סדר קדשים, קל וחומר למצוות סדר זרעים ולמצוות סדר טהרות ולדברים שאין נוהגים בזמן הזה. אל יאמר אדם כן כי המצוות אשר צוה ארון העולם יש לידיע יסודותיהם אף על פי שאינם צריכין עתה. כי על כל המצוות נצטוינו ולמדתם אותם.⁷⁷

מובן, שההקשר העיקרי שבו מופיעים דבריו של רבי משה מקוצי הוא עשיית המצוות, אך כוונותיו ברורות: יש ללמוד את כל המצוות ואת כל הסוגיות שבתלמוד בכדי להבין את המצוות בשלמותן. עלינו להחליט רק אם ר' משה מקוצי כתב כך משום שהוא היה בעל תוספות צרפתי מובהק שירש את מסורתיו של הר"י ישיר מרבו ר' יהודה שירליאון (שהיה תלמיד הר"י), או גם משום שר' משה בעל הסמ"ג היה, כידוע, ממשיך דרכו האשכנזי של הרמב"ם (שעסק, שלא כמו רוב חכמי ההלכה בספרד כימי הביניים, בכל תחומי ההלכה בספרו "משנה תורה" כולל ענייני קדשים וטהרות שאינם בתוקף בזמן הזה), או שנא מפני שהיו לר' משה מקוצי נטיות לפרישות ולחסידות (בסגנונה של חסידות אשכנז) ואפשר שהושפע גם בזה מחסידי אשכנז.⁷⁸ על כל פנים, לגישה כזאת

76 הובא על ידי ברויאר, אוהלי תורה (לעיל, הערה 53), עמ' 506, הערה 29. ועוד עיינו שם, עמ' 511, הערה 51. יש לציין, שגם לפי הקטע המלא במדרש משלי שהבאנו ממנו לעיל, הערה 71, תלמיד חכם נבדק גם בקשר ללימודיו במקרא. על הצורך של תלמיד חכם להכיר את כל ספרי התנ"ך, ראו רש"י לשמות לב, יח, ודבריו של ר' אלעזר מוורמס בפירושו לסידור שהובאו (מכת"י פריז 772) בהקדמתו של אורבך לערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל (לעיל, הערה 22), ד, עמ' 111.

77 ספר מצוות גדול, הקדמה (ראשונה) למצוות עשה, דפוס וינציה, צא ע"ב.
78 על ר' משה מקוצי כבעל התוספות (וכן על השפעת ספר משנה תורה עליו), ראו: אורבך, בעלי

ידי לימוד ודימוי עצמי אצל חכמי התלמוד באירופה

של הסמ"ג התכוון ר' משה תקו (גם לעצמו וגם מעמיתיו בגרמניה), ולכאורה גם "ספר חסידים" התכוון לכך. אך קבוצה ניכרת מחכמי גרמניה נקטו, כדרכם בקודש, עמדת פשרה: לימוד שלושת הסדרים עם תוספת מספרות התנאים, תוספת שמורכת בעיקר מהחומר התנאי הקשור לסדר הרביעי של התלמוד שהוא סדר קדשים. עמדה זו הייתה מעוגנת (ושוב, כדרכם בקודש) גם בתורת הנגלה וגם בתורת הנסתר.

התוספות (לעיל, הערה 7), א, עמ' 471-479. על חסידותו וקשריו לחסידי אשכנז, ראו גם ספרי: *Peering through the Lattices* (לעיל, הערה 24), עמ' 68-80. השוו גם: י' טברסקי, *Introduction to the Code of Maimonides* (לעיל, הערה 65), עמ' 209 (ועיינו לעיל, הערה 7); י' גלינסקי, "קום עשה ספר תורה משני חלקים": לבירור כוונת ר' משה מקוצי בכתיבת הסמ"ג", המעיין, לה (תשנ"ה), עמ' 23-31; הג"ל, "זוהיות לפניך עבד נאמן כל הימים": פרק בהגותו הרתית של ר' משה מקוצי", דעת, מב (תשנ"ט), עמ' 13-31. תלמידי, יוני ברנדר, העיד על כך, שגם לחלק השני של מסכת פסחים (פרקים ה-ט), המוקדש בעיקרו לתורת הקרבנות, נכתבו פירושים רצופים רק על ידי בעלי התוספות מצפון צרפת ולא על ידי חכמי ספרד, כגון הרי"ף, הרמב"ן, הרשב"א, וגם לא על ידי תלמידיהם. ואמנם, דבר זה צריך עיון נוסף, שהרי רבנו חננאל אכן פירש גם את החלק הזה של פסחים. ראו: פירושי רבנו חננאל ב"ר הושיאל למסכת פסחים, בעריכת ד' מצגר, ירושלים תשנ"א, ובהקדמת העורך, עמ' 22-24.

Studies in Jewish History Presented to Joseph Hacker

Editors

Yaron Ben-Naeh, Jeremy Cohen, Moshe Idel,
Yosef Kaplan

2014

The Zalman Shazar Center
Jerusalem

